

PÓK ATTILA

AZ AKADÉMIA ÉS A NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOSSÁG 1867-1914

Egy rövid korreferátum keretei között természetesen csak vázolhatom a témakör lehetséges megközelítéseit és néhány adattal — ötlettel szolgálhatok a témakör elvégzendő /a jelen és a jövő szempontjából korántsem tanulság nélküli/ részletekbe menő feldolgozásához.

Az Akadémia és a nemzetközi tudományosság viszonyának vizsgálata a dualizmus korában jelentheti mindenekelőtt annak kutatását, hogy az egyes tudományterületeken mennyire képviselték az Akadémia égisze alatt dolgozó tudósok diszciplinájukban a nemzetközi normákhoz megfelelő szintet; jelentheti az Akadémia nemzetközi kapcsolatrendszerének bemutatását és irányulhat végül annak megismerésére, amellyel most leginkább szeretnék foglalkozni: hogyan értékelhető a magyar Akadémia által kialakított tudományirányítási, tudományszervezési, tudománymenedzselési modell nemzetközi összehasonlításban.

Pusztán az első szempont vázlatos kifejtése is számos tudomány, tudományág történetének beható ismeretét igényelné. Bizonyos képet kaphatunk azonban enélkül is, például azt vizsgálva, hogy kiket választott külső tagjaivá az Akadémia a kérdéses időszakban. A beválasztottak között szerepel — a korabeli szóhasználattal — Darwin Károly /1872/, Kirchoff Gusztáv /1872/, Virchow Rudolf /1873/, Palacky Ferenc, Pasteur Lajos, Waitz György /1879/, Skickel Tivadar /1879/ sőt Gladstone Vilmos /1873/ is — és még igen hosszan folytathatnám a sort a legkülönbözőbb tudományágak korokban legnevesebb képviselőivel. Megfordítva: ha a külföldi tudományos intézmények magyar tudósok felé irányuló elismerő, kitüntető gesztusait regisztráljuk, szintén igen imponáló képet kapunk: Eötvös József, Eötvös Lóránd, Lóczy Lajos, Vámbéry Armin, Goldriher Ignác, Than Károly, Entz Géza, Högyes Endre, König Gyula és számos kollégájuk külföldi elismeréseit gazdagon dokumentálja az Akadémia alapításának 150. évfordulójára megjelent nagyszabású összefoglaló. Három következtetést szeretnék itt megkockáztatni: 1./ az 1870-es, 80-as években tűnik legszorosabbnak az Akadémiához kapcsolódó magyar tudósok *lépéstartása* a nemzetközi tudomány — elsősorban természettudomány és műszaki tudományok fejlődésével. 2./ a tájékozódás /ezt a később még említendő könyvkiadási tevékenység is dokumentálja/ széleskörű, nem korlátozódik egy vagy két nemzet tudományos termésének követésére. 3./ különösen azokon a területeken kiemelkedőek a nemzetközi tudományosság szempontjából az Akadémia fennhatósága alatt folytatott kutatások, ahol egyszerre érvényesült a nemzetközi tudományosság és a magyar nemzeti közvélemény igénye. Nyilvánvaló összefüggésben a magyarság eredetével kapcsolatos vitával kiemelkedő eredmények születtek a keleti filológia, az orientalisztika területén /Vámbéry Armin, Goldriher Ignác, Kunos Ignác, Munvági Bernát, Mahler Ede/, a finnugor

összehasonlító nyelvészetben és általában a nyelvészetben. Hasonló kettős — nemzeti és egyetemes — motiváció munkálhatott a statisztika felívelésében is.

Az Akadémiát — az alapító szándékával összhangban — elsősorban nemzeti feladat, a magyar nyelvű tudomány letéteményesének tekintő irányzat mellett tehát helyet kapott az Akadémiát az általános tudományos feladatok magyarországi koordinálójának és segítőjének felfogó elképzelés is. Újra és újra megerősödött azonban a „nemzet” irányzat. 1898-ban például Eötvös Lóránd szükségesnek tartotta leszögezni: „A fejlődés ...menetéhez természetszerű következményeként felébred bennük a vágy, ahogy azt amit nemzetünk alkotott, más nemzetekkel is közölhessük. Mintegy kilépni igyekszünk abból a tudományos elszigeteltségből, melyben féltékeny ragaszkodásunk anyanyelvünkhöz visszatart... Azért nemzeti feladatot teljesít az Akadémia akkor is, amikor azonfelül, hogy a neki alapítói által adott megbízatáshoz híven maga a Tudományt magyar nyelven műveli, nem vonja meg támogatását olyan vállalatoktól sem, melyek tudományuk eredményeit bár idegen nyelven, de mint a magyar szellem termékét e hon határain túl is ismertekké teszik. Az érdeklődés, mellyel az ilyen kiadványokat a külföld fogadja, bizonyosságot tesz arról, hogy ez nem haszontalan dolog.” Az Akadémia tagjainak idegen nyelvű publikációi mellett hivatkozhatott volna Eötvös Loránd két olyan folyóiratára is, melyek tudatosan a külföldi — leginkább társadalomtudományi — közvélemény informálására szolgáltak, az Ungarische Revuere ill. a Revue Hongroise-ra. E folyóirat közvetlenül /a szerkesztő kijelölésével/ és közvetve /150-200 példány előfizetésével/ támogatta az Akadémia. Korszakunkban születik egy másik, az 1930-as évekig rendszeresen megjelenő idegen nyelvű akadémiai folyóirat, a Mathematische und- naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn, s kevés dolog dokumentálja olyan egyértelműen az Akadémia nyitottságát a külföldi társadalomtudomány újabb eredményei felé /főleg az 1870-es, 80-as években/ mint az un. „barna” /történelmi/, „zöld” /állam-és jogtudományi/ és „piros” /„széptudományi“/ sorozatok megjelenésében való közreműködés:

A teljesebb képhez ugyanakkor hozzátartozik az is, hogy — az alapítók szándékával összhangban — a kiadványok között a Magyarország történetével, társadalmi-, természeti viszonyaival kapcsolatos magyar nyelvű művek domináltak /80-90%/.

A dualizmus évtizedeinek akadémiai értesítőit lapozgatva szembeötlő — és evvel már a második kérdéskörre, az MTA nemzetközi kapcsolatrendszerére térek át — hogy milyen nagy figyelmet fordított mindhárom osztály a rendszeres nemzetközi könyvcserékre Szentpétervártól Chicagoig, Párizstól Berlinig, Bukaresttől Londonig és Helsinkig számos akadémiaiával, egyetemmel, múzeummal és egyéb tudományos intézménnyel. Hasonló, az egész időszakon végighúzódó jellemző vonás a fiatal tudósok külföldi továbbképzési, illetve kutatási lehetőségeinek biztosítására irányuló törekvés. Számos alkalommal terjesztenek fel jelölteket ilyen célú állami támogatásra. Az orgumentáció nemegyszer emeli ki, hogy az Akadémia nemzeti küldetése úgy is értelmezendő, hogy Budapestet tudományos téren is Bécs teljesen egyenrangú partnerévé tegye. Ügyelnek az Akadémia vezetői arra, hogy mindig megfelelő anyagi keretek álljanak rendelkezésre az egyes tudományágak nemzetközi kongresszusain való részvételhez és igen alapos, elemző beszámolókat készítését várják el a kiküldöttektől.

Megítélésem szerint azonban a harmadik lehetséges megközelítés — az Akadémia tudományszervező, motiváló, irányító szerepének összevetése a nemzetközi tudományosság hasonló intézményeivel — lehet e kis korreferátum legfontosabb szempontja. Nem kevés leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a korszakunkban e téren megfigyelhető legfontosabb nemzetközi tendenciák a következők:

— mind a társadalom-, mind a természettudományok területén egyre nagyobb foku specializálódás figyelhető meg. A polihistorok helyét szaktudósok veszik át és egyre több szakosodott tudományos egyesület alakul. Főleg a kísérleti tudományoknál válik egyértelművé a munkamegosztás szükségessége — de a széleskörű forrásgyűjtést igénylő történelmi tudományok sem kerülhetik el ezt a — persze csak átfogó tudású, gyakran karizmatikus kisugárzású egyéniségek irányítása alatt igazi eredményeket hozó — folyamatot;

— a tudományosság egészein belül mindenhol egyre nagyobb szerepet, hangsúlyt kapnak a természet- és műszaki tudományok;

— főleg az utóbbiak művelésére megindult a kutatóintézetek kiépítése: részben a társadalom egészét szolgáló alapvető állami feladatok /meteorológia, földtan, statisztika/, részben alapkutatói, részben közvetlen termelői érdekek szolgálatára;

— az akadémiák, tudományos társaságok és az egyetemek közötti munkamegosztás, a tudományos továbbképzés szervezett formái kezdenek kialakulni.

Mielőtt e szempontokat végiggondolva próbálnék állást foglalni az MTA eredményeiről, szeretném idézni Kautz Gyulát, „aki az 1905-ös akadémiai nagygyűlésen másodelnöki minőségben tartott megnyitójában vizsgálta az MTA helyzetét a nemzetközi-tudományosságban. Summázó ítélete meglehetősen lesújtó volt: „...igazi, azaz mai — európai értelemben vett tudományról és tudományosságról hazánkban eddigelé még nem igen szólhatni.“ A röviddel a koalíció választási győzelme után tartott előadás kemény, határozott hangvétele súlyos bajokat sejtet. Kautz szerint az elmaradás egyik oka a magyar nemzeti jellem: „...egész élet- és világfelfogásunk nem olyan, amely a tudomány magasratartására s tudomány-művelésre nézve különösen kedvezőnek volna mondható. Hiányzik nálunk sok azokból a tulajdonságokból, amelyek szigorú, megfeszített és kitartó gondolkodáshoz, ami nélkül pedig tudományhoz eljutni nem lehet, kívánható. Mélyreható, absztrakt, elméleti szellemmunka, elvont problémák fölötti fejtörés, béketűrést s nagy fáradságot igénylő kutatás: a magyarnak általában nincsen ínyére... minden érvelés és bizonyítás neki akkor tetszik, ha inkább az érzelmi mint értelmi alapra van fektetve... különösen politikai jellegű ügyekben nem mindig a komoly megfontolás, számítás és előretekinés, hanem pillanatnyi érzelmi fellendülés és impressziók, fülbemászó, tetszetős, de üres jelszavak szerint jár el; kritikát nem szível, de nem is gyakorol e mellett szertelenül igazkodó! — Megannyi tulajdonságok, amelyek épp a legnagyobb tárgyilagosságot megkövetelő tudományra és tudománnyal való foglalkozásra, s ennek sikeres művelésére alkalmatlanná tesznek.“ Ebből következik az idegenkedés a külfölditől, amiért „nem érvényesülhet nálunk a népek műveltségi életében mai napság oly fontos mozzanatot képező receptivitás...“ Kétségtelen hiánya tovább Kautz szerint a korabeli magyar tudományosságnak „az egységesebb világfelfogás, nagy szempontok és az erők altudatos koncentrációja nélkül való dolgozás. Szakirodalmunk inkább a szélesbementést, mint a mélyrehatólast... mutatja.“

E tényezők felvillantása után mindezt egy általánosabb összefüggésrendszerbe ágyazva arra a következtetésre jut, hogy „noha magasabb fokú polgárisult állapotnak örvendünk, de a nagy kultúrnépekkel egyenlő vonalon álló, és az azokéval egyforma rangú tudományossággal bíró nemzetnek magukat nem nevezhetjük.“ Minden bizonnyal nem kis mértékben az előadások idején tapasztalható nacionalista hangoskodások miatti aggodalma és felháborodása készíthette Kautz Gyulát ezekre a sarkos értékelésekre és a végső konkluzióra. Mai szemmel vizsgálva a kérdéskört, végiggondolva az előbb említett szempontokat, ellenkező következtetésre juthatunk: a magyar tudomány nemzetközi összehasonlításban sokkal inkább volt európai rangú, mint amennyire az ország egészének fejlődési szintje megközelítette „a magasabb fokú polgárisult állapotot“, ha elmaradásokkal, tanulságokkal is, az MTA dualizmus-kori fejlődése során követte a főbb európai tendenciákat: — Az akadémiai osztályokon belüli szakbizottsági rendszer kialakulásával, a különböző szakmai egyesületek, társulatok létrehozásának elősegítésével, lexikonok, kézikönyvek kiadásának támogatásával, szerteágazó projektek koordinálásával az Akadémia sokat tett a tudományok specializálódásának, profeszionalizálódásának érdekében; — általános nyugat-európai tendenciának megfelelően figyelhető meg az 1880-as, 1890-es években a természettudományos — elsősorban fizikai — kutatások fontosságának felismerése, bár az MTA fő hivatásának — továbbra is tagadhatatlanul a magyar nyelv, irodalom, történelem, közgazdaság, Magyarország társadalmi és természeti viszonyainak vizsgálatát tekintette;

— igen fontos feladatának tartotta ugyanakkor az Akadémia azt is, hogy felhívja az állami vezetés, valamint a közvélemény figyelmét a tudományok fejlődéséből adódó olyan tendenciákra, amelyeket — Európa más országához hasonlóan — elvégezni korlátozott lehetőségei miatt nem tud, de elengedhetetlennek minősített az egyetemes tudományfejlődéssel való lépéstartás szempontjából. Már 1868-ban állást foglal például a matematikai és természettudományi osztály egy központi meteorológiai intézet felállításának ügyében „erkölcsi lehetetlenségnek tartja, hogy valamennyi európai állam, s még a romániai és török kormányok mögött még továbbra is elmaradjunk... nemzeti becsületünk megkívánja, hogy tudományok tekintetben is a civilizált európai államokkal versenyezzünk, hogy nevezetesen külön központi meteorológiai intézetünk legyen, s a bécsi hasonló intézetnek, mely eddigelé közbirodalmi költségen tartott fenn, méltó társává legyen...“

Trefort és Eötvös Lóránd is számos alkalommal érvelt más alapkutatásokat végző, valamint ipari és más alkalmazási lehetőségeket vizsgáló kutatóintézetek felállítására mellett.

— főleg a matematikai és természettudományi osztály ülésén jelenik meg egyre több fiatal; különösen Eötvös Lóránd tett sokat az akadémiai és egyetemi tudományosság közelítése érdekében.

S bár a századforduló idejére egyre inkább merevvé, konzervatívvá, zárttá válik az Akadémia, az egész dualista időszakban végigtekintve nem tagadható: saját területén igen sokat tett azért, hogy Magyarország közelebb kerüljön a „magasabb fokú polgárosult állásponthoz“. A két háború közötti Magyar Tudományos Akadémia mérlege ebből a szempontból nézve negatívabbnak tűnik.